

11. İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihi kitaplarında yöntem

Zeynep ŞENER¹

APA: Şener, Z. (2021). İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihi kitaplarında yöntem. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö9), 137-150. DOI: 10.29000/rumelide.984746.

Öz

Türk edebiyatı tarihine ve bu hususta yapılan çeşitli çalışmalara bakıldığında genele hâkim olan bir edebiyat tarihçiliği usulünden bahsedilemeyeceği görülür. Edebiyat tarihi araştırmacıları tercihlerine göre çalışmalarını şekillendirmiş kimi zaman bu tercihe bağlı olarak edebiyat tarihçiliğinde bir temel olan objektiflikten dahi uzaklaşabilmişlerdir. Kapsam ve yöntem açısından çeşitlilik gösteren Türk edebiyat tarihçiliğinin usulü henüz oluşturulamamıştır denebilir. Ayrıca edebiyat tarihi yazımında tek kalemin mi yoksa çeşitli kalemlerden çıkan ortak bir çalışmanın mı daha yerinde olacağı da ayrı bir tartışma konusudur. Edebiyat tarihi, edebiyat biliminin önemli unsurlarından biridir. İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967) da bu alanı oldukça önemsemiş ve kısa sürede edebiyat tarihi alanında eserler oluşturmuştur. Edebiyat sahasında *Düşünce* (1918-1922) isimli bir dergi çıkarmanın yanı sıra yine çeşitli gazetelerde yazılar yazan ve eserler veren Ertaylan'ın eğitimi ve kuvvetli edebiyat bilgisi onun edebiyat tarihi alanında söz söylemesine ve Türk edebiyatının gelişiminde etkin bir role sahip olmasına öncülük etmiştir. 1925'te yazdığı dört ciltlik *Türk Edebiyatı Tarihi* ve 1928'te tamamladığı iki ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* onun çalışmalarının en önemlilerindedir. Çalışmamızda İsmail Hikmet Ertaylan'ın bu eserleri çerçevesinde edebiyat tarihinin rolü, edebiyat tarihinin merkezi ve sınırları, edebiyat tarihçiliğinde devirler, edebiyat tarihinde edebî türler, edebiyat tarihinde dil kullanımı ve dile bakış açısı ile söz konusu edebiyat tarihi eserlerinde kaynak gösterimi incelenecektir. Böylelikle Ertaylan'ın edebiyat tarihlerinde kullandığı yöntem saptanmaya çalışılacak ve bu bağlamda onun edebiyat tarihçiliğinde bir tespit varılacaktır.

Anahtar kelimeler: İsmail Hikmet Ertaylan, edebiyat tarihçiliği, yöntem

Method in the literary history books of İsmail Hikmet Ertaylan

Abstract

When we look at the history of Turkish literature and various studies on this issue, it is seen that there is no general literary historiography method. Literary history researchers have shaped their work according to their preferences and sometimes, depending on this preference, they have even moved away from objectivity, which is a foundation in literary historiography. It can be said that the method of Turkish literary historiography, which varies in terms of scope and method, has not been established yet. In addition, it is also a matter of discussion whether a single pen or a joint work from various pens would be more appropriate in literary history writing. Literary history is one of the important elements of literary science. İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967) also gave great importance to this area and created works in the field of literature history in a short time. In addition to publishing a magazine called *Thought* (1918-1922) in the field of literature, Ertaylan's education and strong literary knowledge led him to speak in the field of literary history and to have an active role in the development of Turkish literature.

¹ Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı ABD (Ankara, Türkiye), zeynep.sener@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8440-3549 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 06.07.2021-kabul tarihi: 20.08.2021; DOI: 10.29000/rumelide.984746]

The four-volume History of Turkish Literature he wrote in 1925 and the History of Azerbaijan Literature in two volumes he completed in 1928 are among the most important of his works. In our study, İsmail Hikmet Ertaylan's the role of literary history within the framework of these works, center and borders of literary history, periods in literary historiography, literary genres in the history of literature, language use and perspective on language in the history of literature and source use and citation in the aforementioned literary works will be examined. Thus, the method used by Ertaylan in the history of literature will be tried to be determined and in this context, a determination will be reached in his literary history.

Keywords: İsmail Hikmet Ertaylan, literary historiography, method

1) Edebiyat tarihinin rolü

İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihi alanında verdiği eserlerden ilki 1925 yılında Azerbaycan-Bakü'de Âzer Neşr tarafından dört cilt hâlinde ilk baskısı yapılan *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserdir. Bu eserin 2011'de Türkiye'de Türk Dil Kurumu'ndan dört cildinin bir arada bulunduğu hâli okura sunulmuştur. Ertaylan'ın diğer bir edebiyat tarihi çalışması olan *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nin ilk baskısı da iki cilt hâlinde 1928 yılında yine Âzer Neşr tarafından Bakü'de, 2013 yılında ise ülkemizde tek cilt olarak Akçağ Yayınları'ndan basılmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihine bakışı o edebiyatın dâhil olduğu milletin kültürel ve sosyal tüm değerlerini de içine alan bir bakış açısıdır. Sosyal hayatın edebiyatın her alanına yansımaları sonucu eserler ve yazarlar üzerinde derin tesiri olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla edebiyat tarihi, edebiyat ve tarihin ortak paydalarını içerir. Ele alınan mevzularda dönemin koşulları ve yaşanan toplumsal olaylar edebiyat tarihine doğrudan katkıda bulunur. Ertaylan, edebiyat tarihi hususunda açıklamalarını yaparken ilginç bir benzetme yapar ve edebiyat tarihini büyük bir çaya benzetir:

“Uzak kaynaklardan fıskırarak akıp gelen o su, geçtiği yerlerin ârızalarını, güzelliklerini çirkinliklerini, ıssızlıklarını, vahşiliklerini veya medenîliklerini nasıl bir ayna gibi kendi sinesinde aksettirir, gösterirse bir cemiyetin, bir halkın edebiyatı da o cemiyetin, o halkın fikrî ananelerini, hayatî duygularını, insanî kanaatlerini, doğru yanlış düşüncelerini, istidat ve tabiatlarını, seciye ve kudretlerini öylece aksettiren bir fikir cereyanıdır” (2011: XXIII).

Ertaylan'a göre asırlardan beri akıp gelen edebiyat uğradığı dimağların olumlu olumsuz tüm unsurlarını, bütün emellerini ve ihtiraslarını gösteren bir aynadır. Bu bağlamda onun edebiyat tarihi anlayışı, edebiyatı sosyal hayatla ve tarihle bütünleştiren bir bakışa sahiptir denilebilir.

Türk Edebiyatı Tarihi'nin genel çerçevesi Divan edebiyatı reddedilerek oluşturulur. İsmail Hikmet, Divan edebiyatına şiddetle karşı çıkar ve eleştirir. Eleştirilerinde eski edebiyatın yeni oluşturulan edebiyat dairesinde elbette etkili olduğunu ancak bu etkinin olumlu değil olumsuz olduğunu savunur: “*Nasıl yeni tasarrufât ve içtimaî hayat kuruluşunun üzerinde eskisinin belli bir nüfuzu olursa yeniden kurulacak edebiyat üzerinde eskiden kurulmuş edebiyatın da, birçok cihetlerden tesiri vardır*” (2011: XXIII). Ertaylan'a göre genç ve sağlam bir edebiyat vücuda getirmek için geçmiş asırların günümüze bıraktığı miras gözden geçirilmeli ve çürük noktaları tespit edilerek marazları bulunup çıkarılmalı böylelikle sağlam kalanlarla edebiyat tarihinin temeli oluşturulmalıdır: “*Daha başlarken itiraf etmeye mecbur olduğumuz bir hakikat varsa, o da edebiyatımızın çok çürük, çok ufûnetli, çok ölü olduğudur*” (2011: XXIV). Bu bağlamda Ertaylan'a göre Türk edebiyatı tarihinde klasik dönem olarak nitelendirilen dönem “çürük” hatta “ölü” bir dönemdir. Ertaylan'ın

bu husustaki tavrı oldukça serttir. Takındığı eleştirel tavır neticesinde Divan edebiyatını “hayal” ve “hülya” edebiyatı olarak görür: “...gözlerinin önünde duran koca dünyayı hayalâta, tevehhümâta, esir ediyorlardı” (2011: XXIV). Edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir bölümü olarak gören bir anlayışa sahip olan Ertaylan'ın bu düşüncesi, klasik edebiyatın “hayalci” tabiatı neticesinde edebiyat tarihine dolayısıyla da medeniyet tarihine bir şey katmadığı, onu yansıtmadığı doğrultusundadır.

Türk Edebiyatı Tarihi'nde edebiyat tarihine biçtiği rolü toplumsal olaylar ve sosyal gelişmeler bağlamında değerlendiren Ertaylan, edebiyat tarihini gelecek kuşağa doğrudan aktarma ve onları bilinçlendirme amacıyla olduğunu belirtir. Özellikle tasavvuf ve onun edebiyat tarihindeki rolünü açıklarken edebiyat tarihinde onun gibi etkili olan cereyanları gençlere tanıtılmasının önemine değinir ve böylece edebiyat tarihine verdiği rolü bir bakıma açıklamış olur:

“Bu muzır cereyanı göstermek, gençliği doğru yola götürmek, yaşadığımız asrın icap ettirdiği çok daha maddî, çok daha hayatî yolları tanıtmak için lazım bir zarurettir. Burada bir teşrih ameliyesi yapıyoruz. Bu içtimaî ve edebî hastalığın, lisanımızın, sanatımızın, zevkimizin, mefkûremizin en can alacak yerlerine kadar nasıl işlediğini göstererek ilmî ve edebî bünyemizi o marazdan kurtarmak lâzım geldiğini bilfiil ispat ediyoruz” (2011: XXVI).

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde edebiyat tarihine biçtiği rolü medeniyet tarihiyle ilişkilendirir. Ona göre edebiyat tarihi topluma hizmet ettiği oranda başarılıdır. Bu bakımdan edebiyatımızda klasik dönemi âdetâ yok sayacak oranda eleştiriye gider. Sert üslubunu bir bakıma kitabının Azerbaycan'da basılacağı için dönemin baskısıyla oluşturduğu da düşünülebilir.

İsmail Hikmet Ertaylan, bir diğer eseri olan *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli iki ciltlik eserinde de edebiyatın sosyo-kültürel bağlamda topluma kattıklarına değinir. Ona göre, edebiyatın tarihi medeniyetin tarihi ile beslenir. Medeniyeti ele alırken de kalemi giderek keskinleşir ve sert bir üslup ile Azerbaycan edebiyatını dil faktörü başta olmak üzere eleştirir.

Ertaylan'ın profesörlük takdim tezi olarak sunduğu *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nde şairlerin biyografilerine detaylı olarak yer verir. Bu yöntemi tercih etmesi onun geleneğin izinden gittiğini kanıtlar. Ele aldığı şairin önce hayatını daha sonra ise şairin dili ve sanatını ele alan müellifin her bahsin sonunda sürekli olarak tekrarladığı tek bir düşünce vardır. Ona göre bütün şairler klasik düşüncede saplantılı kalmış ve İslamiyet'in, Arap ve Fars edebiyatının “çürük geleneği”nden kurtulmayı başaramamıştır. Ertaylan'ın bu tavrı edebiyat tarihçiliğinin temel unsurlarından biri olan objektiflik ilkesini belli oranda ihmal niteliğindedir. Eserde Ertaylan, Sovyet rejimine bağlanabilecek bir tavır olarak sadece klasik Azerbaycan kültürüne ve İslamiyet'e değil Osmanlı'ya da cephe alır. II. Beyazid'i kardeş kasabı olarak değerlendiren Ertaylan, tekke ve zaviyeleri ise ahlaksızlık yuvası olarak nitelendirir: “Yazar, İslam Medeniyeti dairesindeki yılların birikimini toptan reddedecek kadar ön yargılıdır. Bu durumu, kitabın Sovyet rejiminde yayınlanabilmesi için düşünülmüş bir çıkış yolu olarak kabul edebiliriz” (Polat, 2002: 6). Osmanlı'yı ve klasik kültürü çok iyi bilen biri olarak İsmail Hikmet'in bu eleştirel tavrı eserini oluştururken onun basılabilmesine yönelik taşıdığı kaygıyla hareket ettiğinin bir nişanesi sayılabilir.

1920 senesinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son vererek Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ni kuran Ruslar başta aydınlar olmak üzere tüm topluma sıkıntılı bir dönem yaşatmışlardır. İsmail Hikmet Ertaylan, 1923-1927 yılları arasında bulunduğu Azerbaycan'daki Sovyet baskısını ve bu toplumsal olayın edebiyata, edebiyat tarihine nasıl yansıdığını kanıtlar nitelikte eserini oluşturmuştur: “Sovyetler Birliği hudutları içine giren her bir Türkiyeli sivil her ne amaçla gelirse gelsin, kisveye bürünmüş bir Türk subayı

olarak görülür ve oraya birçok gizli amaçlarla geldiği düşünülür. Bunun için de o, arkasınca çeşitli gözcüler ve casuslar dolaşan tehlikeli bir şahıstır. Türkiye'den Azerbaycan'a gönderilen biz öğretmenler de aynen birer bu tip casuslardandık" (Musalı, 2013: 13). Dolayısıyla eser, Sovyet dönemini yansıttığı oranda o dönemdeki edebiyat ve sanat araştırmacılarının tavırlarını da okura sunar. Ertaylan, geçmişle, klasik edebiyatla olan bağların kesilmesini, bu "çürük gelenek"ten kurtulmak gerekliliğini savunur hâle gelmiştir. Edebiyat tarihindeki klasik döneme ve klasik edebiyatın detaylarına mutlak hâkimiyeti tartışılmayacak olan Ertaylan'ın bu karşıt tutumu toplumsal süreçlerin yazarın tavrındaki olumsuz etkisine bir örnek teşkil eder.

Türk Edebiyatı Tarihi, kullandığı eleştirel üslûp ve klasik edebiyata karşı tutumu neticesinde edipler tarafından eleştirilir. İsmail Hikmet Ertaylan'ın eserindeki bu tavrı her ne kadar dönem ve koşullara bağlansa da Divan edebiyatına karşı kullanılan olumsuz bakışa Sovyet koşullarının dahi bir sebep olarak düşünülmesi yetmez. Ali Canip Yöntem eserin dikkat ve ibretle okunmasını ister:

"Bu satırlar Azerbaycan'a giderek oranın Türk çocuklarına edebiyat tedrisine memur edilen bir zatın kalemine yakışmadığı gibi – haydi zemin ve zaman uyularak – o vakit, o muhit içinde her nasılsa yazılan ve böyle acı hükümler taşıyan eser, yirminci asrın orta yerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi müdavimlerine başvurulacak kaynak diye asla tavsiye edilmemek iktiza ederdi" (1996: 513).

"Hem Korkunç Hem Yanlış Hükümlü Türk Edebiyatı Tarihi" başlıklı yazısıyla bu edebiyat tarihine yönelik eleştirilerini sunan Yöntem, eseri Türklerin edebî faaliyetlerini kötölemekte yektâ bir kara hüküm olarak görür ve üniversitede kaynak kitap olarak tavsiye edilmesine karşı çıkar. Ancak burada hemen yazarın klasik edebiyat ile ilgili diğer çalışmalarına bakılması yerinde olacaktır. Müellifin, Cem Sultan ya da Fatih Sultan Mehmed gibi şair hükümdarlara dair eserleri onun eski Türk edebiyatı sahasına verdiği önemi ve katkısı ve dahi klasik edebiyatın şiddetle karşısında olmadığını göstermede yardımcı olabilir.

İsmail Hikmet Ertaylan, edebiyatı, cemiyet hayatının bir aynası olarak görür. Bu bağlamda akla elbette Gustave Lanson'un "*Edebiyat tarihi, medeniyet tarihinin bir kısmıdır*" (19371: 6) sözü ve aynı ifade niteliğinde Fuat Köprülü'nün "*Edebiyat tarihi, umumî tarihin bir cüz'ü...*" (1986: 4) sözleri gelir. Bu cümle birçok edebiyat tarihinin de temel yöntemi niteliğinde olacaktır. Ertaylan da edebiyat tarihi vasıtasıyla sadece edebiyatın değil toplumsal süreçlerin ve sosyal yaşamın da sunulabileceğini eserinde işler. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde edebiyat tarihinin tam olarak hangi mevzularla meşgul olacağına dair bir açıklama mevcut değildir. Ancak onun edebiyatı medeniyetle ilişkilendiren tavrı neticesinde edebiyat tarihine sosyolojik bir anlam yüklediği söylenilebilir. Sonuç olarak edebiyat ile toplumun arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim süreci mevcuttur.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın Azerbaycan Edebiyatı Tarihi isimli eserinde şairlerin biyografilerine ayrıntılı bir şekilde yer vermesi akla edebiyat tarihlerinin öncüsü sayılabilecek tezkireleri getirir. Müellif eserinde kendinden önce yazılan Sam Mirza, Bağdatlı Ahdi gibi tezkirelerden beslenerek şairlerin biyografilerini güçlendirmiştir. Bu bağlamda *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* bir edebiyat tarihi ile bir tezkirenin aynı potada eritilerek bir sentez hâline getirilmesini örnekler. Bu hususta Fuat Köprülü eleştirisini şöyle sunmaktadır: "*Ahdi, Sam Mirza ve Sadıkî tezkirelerine dayanan basit tercüme-yi hâllerden mürekkep olup bu edebiyatın umumi tekâmülü hakkında hiçbir umumi fikir vermemetedir*" (1989: 79). Elbette Ertaylan'ın tutumunda sistemin talep ve dayatmalarının etkisi yadsınamaz ancak bunu sadece dönemin şartlarına bağlamak yanlış olacaktır. Köprülü'nün eleştirisine "umumi fikir oluşturma" noktasında katılmamak elde değildir. Eserde incelenen isimlerin bilgileri sunulduktan sonra klasik ve skolastik bulunan edebiyat anlayışları eleştirilmekte, edebiyat tarihinde oluşturulması gereken umumi tekâmülün tamamlanması noktasında bir eksiklik hissedilmektedir.

2) Edebiyat tarihinin merkezi ve sınırları

Edebiyat tarihinin sınırları onun konu ve yöntem açısından seçtiği usulde belirleyici olmaktadır. Bu hususta tayin edilecek sınırlayıcı unsurlardan ilki dil ve millettir, ikinci sınırlayıcı unsur coğrafya iken üçüncüsü de siyasî birlik yani devlet olarak nitelendirilebilir (Polat, 2013: 14). Bu mihverlerde belirleyici unsur bazen edebiyat tarihini şekillendiren tesirleri de içerir.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde edebiyat tarihindeki merkezi ve sınırları oluşturmadan evvel edebiyat tarihinde tesiri olan belli başlı noktalara değinir. Ertaylan, edebiyatımızda Arap, Acem ve Bizans gibi üç tesirden bahsederek edebiyat tarihimizin genel çerçevesini çizmeye buradan başlar. Arap tesirini din ile ilişkilendirir: “*Din efsanesinden bî-haber olan Ertuğrul birinci defa olarak, o hiç tanımadığı ve anlamadığı kitabın önünde huşû ve tevekkülle eğildiği dakikadan itibaren Türklük Araplığın ebedî bir esiri olmuştu*” (2011: XXV). Bu kısımda Ertaylan'ın bir takım ideolojik açıklamaları bulunur. Ona göre Türkler Arap tesiriyle edebiyatlarını kurutmuş ve cansız hâle getirmiştir: “*Yepyeni, taptaze bir halkın kuracağı o canlı, o heyecanlı cemiyet yerine, sükûn ve tevekkül, hazm ve kanaat ile kanları uyuşmuş, hisleri körelmiş insan yığınları peyda olmaya başlamıştı*” (2011: XXV). Bu tesiri sert bir şekilde eleştiren Ertaylan, irfan ocakları ya da medeniyet tezgâhları yerine ölüm tavsiye eden tekkeler açıldığını ve bu durumun edebiyatımızı olumsuz bir şekilde etkilediğini belirtir.

Acem tesirini; “*Fitraten mübalâğaya, hayâl-i muhâl meyyal olan Acem zevki, sanatı tasannuda görmüştü. Onun kavrayışınca, onun kanaatince sanat, herkesin yapamayacağını yapmaya çalışmak, görülmemiş, işitilmemiş bir enmûzec yaratmaktı*” (2011: XXVI) şeklinde tasvir eden Ertaylan, Türklerin maksadını bile anlayamadıkları bu yaldızlı, cilalı edebiyata heves ettiklerini ancak bu tesirin de kuru ve manasız olduğunu belirtir. Son tesir olan Bizans tesirini ise; “*Üçüncü muzır tesir de bütün bütün içtimâî münasebetlerle, komşulukta geçen ömrün görenek, temas, tesalüp suretleriyle hâsıl ettiği nüfuz ile meydan alan tesirdir ki bütün sefahatler ve ahlâkî, hissî sefahatler, zevkî ihtilâtlar ve tereddiler içinde kıvrana kıvrana yıkılan o tantanalı, saltanatlı Bizans İmparatorluğu'nun tesiridir*” (2011: XXVII) şeklinde açıklar. Ayrıca bu tesirin toplumumuzda ikilik doğurduğunu ve edebiyatımızda kasidedi saray şairlerini doğurduğunu belirtir: “*Saray etrafında toplanan yerli ve ecnebi şair, edip ve âlimler – Bu zümre ile hiçbir alâkası olmayan halk tabakası*” “*Aynı zamanda bu iki tabakaya hitap eden ve onların tercümân-ı efkârı olan iki dil, iki edebiyat vücut buluyordu*” (2011: XXVII). Ertaylan, edebiyatta oluşan bu ikiliğin edebiyat tarihine olumlu olmaktan ziyade oldukça zararlı bir etki bıraktığından bahseder. Buradan hareketle, geçmiş asırların bu kadar boş bıraktığı zemine üzülmemenin elde olmadığını dile getirir. Yeniden kurulacak olan edebî, bedî, ilmî heyecan ve zevkin bir an evvel doğup canlanmasına çalışmamanın eskilerin yaptığı müzmin hatalara iştirak niteliğinde olacağını belirtir.

Bu açıklamalardan sonra Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin mihverini “*Türk Edebiyatı Tarihi Türklerin zuhurundan bugüne kadarki edebiyatlarından bahsedecektir*” (2011: XXVIII) cümlesiyle “Türk” vurgusunun çerçevesinde çizeceğinin sinyallerini verir. İsmail Hikmet Ertaylan'ın bu eserinde edebiyat tarihine seçtiği merkezin dil ve millet olduğunu tespit etmek yerinde olacaktır. Toplumsal ve siyasal şartları edebiyat tarihinde önemli sayan ve edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir cüzü olarak göre Ertaylan için bu mihver onun eserinin asıl dikkat noktasını oluşturur.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserin girişinde eserde izleyeceği rotayı ve çizeceği sınırları şu şekilde açıklar: “*İslâm'dan Evvelki Türk Edebiyatı – İslâm Tesiri ile Vücuda Gelen Türk Edebiyatı – Uygur Türklerinde ve Çağataylarda Edebiyat – Âzerî Türklerinde Edebiyat – Osmanlılarda Edebiyat – Şark Klasik Edebiyatı...*” (2011: XXVIII). Görüldüğü üzere Ertaylan, Fuat Köprülü'nün edebiyat tarihinde

kullandığı tasnif sitemine benzer bir sistemle eser planını çizmiştir. Ertaylan eserinde Köprülü'nün de öncülüğünü yaptığı sosyolojik metodu ağırlıklı olarak benimser. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus öncelikle üzerindeki isim dolayısıyla ilk bakışta sanki başlangıcından itibaren tüm Türk edebiyatını kapsayan bir edebiyat tarihi gibi görünen bu eserin isminin yanıltıcı olduğudur. Ertaylan, eserin çerçevesini her ne kadar yukarıdaki gibi çizse de eser belirli bir dönemdeki Türk edebiyatını içermektedir. Edebiyat tarihindeki devir meselesi kısmında bu konu detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bütün Türk edebiyatının tarihini kapsayacak derecede isimlendirilen ancak sınırlı bir dönemdeki Türk edebiyatını kapsayan eserde yine de merkez olarak seçilen “dil ve millet” sınırının kapsamında kaldığı söylenebilir.

Edebiyat tarihçisinin eserini oluştururken seçtiği kitap isminden başlamak üzere sınırlayıcı unsurlar kendini göstermeye başlayabilir. Örneğin, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, isminden yola çıkıldığında eserde coğrafya temelli bir sınırlandırmaya gidildiği izlenimini uyandırır. Fakat eser incelendiğinde görülecektir ki Azerbaycan sahasının dışına çıkmıştır. Bu noktada İsmail Hikmet Ertaylan'ın esas dikkat noktasını coğrafyanın oluşturmadığı anlaşılır. Müellif, özellikle eserinin ikinci cildinde Bağdat'ta yetişen ve Azerbaycan Türkçesi ile eserini oluşturan şairlere de detaylı bir yer vermiştir. Bu biyografilerde Türkistan, Anadolu, Hint ve İran sahalarından beslenen isimleri tezkireler yardımıyla ele almıştır. Bu bağlamda şunu belirtmek gerekir ki eserde coğrafya temelli bir sınırlılığa gidilmemiştir.

Eserin önemli bir özelliği olan Azerbaycan edebiyatını bir bütün hâlinde alışı onun yöntemine dair bir ipucu oluşturur. Sözlü edebiyat örneklerini tasnifler hâlinde sunması ve bu tasnifte merkeze dili alması eserin edebiyat tarihçiliğinde seçtiği sınırı kanıtlar. Müellif, 13. asrı başlangıç olarak alıp Azerbaycan klasik edebiyatını ve özellikle Azerbaycan Türkçesi ile eser veren şairleri eserine konu edinmiştir. Dil faktörünü esas alan Ertaylan; “9-11. asırlarda Bağdat'ta ve Arabistan'ın çeşitli şehirlerinde faaliyet gösteren ve Arapça eserler veren Hatip Tebrizî, Farsça eserler veren Katran Tebrizî gibi birçok şair ve yazarın isimlerine değinmeden” (Bayram, 2013: 16) kısa bir sözlü edebiyat tarihi bahsinden sonra 13. Yüzyıl ve o yüzyıl şairlerini eserine başlangıç olarak alır. Ayrıca Ertaylan, diğer bir sınırlayıcı unsur olan siyasi birliği de edebiyat tarihine bir sınır olarak seçmez. Azerbaycan'da 1920'li yıllarda yaşanan toplumsal, siyasi şartlar ve Sovyet rejimi, Ertaylan açısından, eserinde esas merkezi dil ve millet faktörüyle oluşturması için zorlayıcı olmuştur.

3) Edebiyat tarihinde devirler

Edebiyat tarihçiliğinde edebiyat devirlerinin belirlenmesi ve adlandırılması zor ve bir o kadar da öznel bir durumdur. Her edebiyat tarihi araştırmacısı, belli bir edebî devir sınıflandırması olmağı için yöntemini kendisi belirler. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde edebiyat tarihi hususunda görüşlerini belirten “Bir İki Söz”e yer verdikten sonra eserine 1800lü yıllar ve dönemin edipleri ile başlar. Eserin ilk cildi temelde iki kısma ayrılmıştır. İlk kısım olarak nitelendirilen bölümde 1800-1838 yılları merkeze alınır. On sekizinci asrın şiârı, içtimaî vaziyette tereddidi, dönemin sultanları ve edebiyata etkileri, teceddüt emâreleri ve Ertaylan'ın bariz simalar olarak nitelendirdiği Keçecizâde İzzet Molla, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Âkif Paşa, Abdurrahman Sâmî Paşa bu kısımda ele alınan isimler ve konu başlıklarıdır. Ertaylan, edebiyat tarihini yazarken, devirleri oluştururken ve edebî şahsiyetlerin oluşturduğu edebî tesiri incelerken şu noktalara temas edeceğine belirtir:

“Evvelâ Halk Edebiyatı seciyesi, hususiyetleri, sanat ve zevk noktasından tahlilleriyle gösterilmiştir. Sonra din tesiriyle doğarak saf halkın gönüllerini istilâ eden Tekke Edebiyatı ve tasavvuf tesiri gösterilecek ve Nev-Felâtonî ve intihâbî bir felsefe olduğu hâlde İslâmî kanaatlerle karışarak bütün İslâm Türklerinin edebiyatlarına derinden derine tesir gösteren tasavvuf hakkında izahat verilecektir” (2011: XXVIII).

Sözü edilen hususlar, onun edebiyat tarihinde devirleri oluştururken seçtiği belli başlı tespit noktalarını oluşturur. Buradan hareketle dönemin edebî şahsiyetlerini de inceleyen Ertaylan, onların önce “Hususî ve Resmî Hayatı”na daha sonra da “Lisan ve Sanatı”na değinir. Ayrıca eserde, bu süreçte etkili olan edebî cereyanlara da yer verilir. Örneğin, Âkif Paşa bölümünde Melâmîlik'e ve onun Âkif Paşa üzerindeki tesirine turnak açılarak edebî şahsiyet incelenir. Ele alınan isimlerin hayatı ve sanatına yer verildikten sonra eserlerinden örnekler de sunularak okura onların sanatları ispatlanmış olur.

Türk Edebiyatı Tarihi'nin ilk cildinin ikinci kısmı Devr-i Teceddüd (1838-1876) edebiyatına ayrılmıştır. Bu bölümde Ertaylan, Tanzîmât-ı Hayriyye, Maarife verilen ehemmiyet, Tanzimat hareketinin noksanları, tahsil ve terbiyede hatta zihniyet ve medeniyette ikilik, Avrupa ve Avrupa edebiyatı ile olan münasebet, matbuat, devrin sultan ve paşaları, Encümen-i Şuarâ, Edebiyât-ı Cedîde, Edebiyât-ı Atîka gibi ülkedeki edebiyatın vaziyeti ile edebiyattaki belli başlı isimler anılır.

“Mesut bir inkılâp” olarak nitelendirilen Tanzimat hareketi ile bu bölüme başlayan Ertaylan, edebiyat ve medeniyette ikilik konusuna ayrıntılı bir yer verir. Bu kısımda edebî cereyanlara da özel bir ehemmiyet veren Ertaylan devri etkileyen Romantizm ve artık etkisi geçen Klasisizm'den bahseder, Avrupa'dan da örnekler göstererek devrin edebî gelişimini aktarır. “*Yeni bir devir, yeni bir medeniyet demektir*” (2011: 54) görüşünde olan Ertaylan Devr-i Teceddüd'ü “*Bilhassa edebiyat sahasında yeniliği yerleştirebilmek için zevki ve şairliği deha derecesinde yüksek olmayan*” (2011: 54) Şinasi ile başlatır. Ancak burada dikkat çekici olan devrin Şinasi ile başlatılmasına rağmen Ertaylan'ın Şinasi'yi yenilik ve dil konusunda eleştirmesi ve Akif Paşa'yı ondan üstün tutmasıdır. Şinasi'den sonra eserinin bu bölümüne Fatin Davud, Kâzım Paşa, Leskofçalı Galib, İbrahim Hakkı, Edhem Pertev Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Abdülhamid Ziya Paşa, Nâmık Kemal ve son olarak Ahmed Vefik Paşa'yı dâhil eder. Ertaylan, bu kısımda da yine edebî şahsiyetlerin hayatına ve sanatlarına yer verdikten sonra bazı eserlerin bir bölümünü de okura sunar. Şair ve yazarların biyografi bölümlerinde Ertaylan, anekdotlara da yer verir. Böylelikle biyografiler eserlerle ilişkilendirilerek renkli ve ayrıntılı hâle getirilmiştir. Eserde dikkat edilmesi gereken husus döneme dâhil edilen ediplerin arasında kronolojik bir sıranın takip edilmemesidir. Ali Canip Yöntem bu hususa da “*Şairler rastgele sıralanmış, başka başka zihniyette olan adamlar yan yana dizilmiştir*” (1996: 516) şeklinde yorum getirir. Ona göre Türk Edebiyatı Tarihi isimli eser tertipten ve kronolojiden mahrumdur.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin ikinci cildini tamamen Edebiyât-ı Cedîde'ye ayırır. 1876–1895 yıllarını kendine çerçeve olarak çizen Ertaylan, bu bölümde Kanûn-ı Esâsî'nin ilânı, II. Abdülhamid, İstibdat dönemi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Garp'tan gelen cereyanlar, Romantizm, gençlerin Avrupa'daki faaliyetleri, edebiyattaki durgunluk, Edebiyât-ı Cedîde mücadeleleri gibi çeşitli noktalara değinerek bu devrin genel panoramasını çizer. Sonrasında ise “*yeni edebiyatın ne olduğunu anlatan ve hududunu çizen, kanunlarını vaz'eden*” olarak nitelendirdiği Recâizâde Mahmud Ekrem ile bu devri başlatır ve sırasıyla şu isimleri ele alır: Abdülhak Hâmid, Sami Paşazâde Sezâi, Sâdullah Râmi Paşa, Ahmed Midhat, Hüseyin Nâzım Paşa, Yenişehirli Avnî, Muallim Nâci, Şeyh Vasfî, Muallim Feyzî, Ali Rûhî, İsmail Safâ, Nâbizâde Nâzım, Mahmud Sâdık ve müstakil çalışan şiar ve edipler olarak ayırdığı Nigâr Hanım, Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi ve Abdullah Cevdet. Abdülhamid'in “kanlı ve zalim” idaresi altında ne yaşamanın ne de okumanın imkânı olduğunu belirten Ertaylan, ediplerin istediği kadar çalışmadıklarını, toplumda sultan yandaşı ve karşıtı olmak üzere bir önceki ciltte zihniyette yaşanan ikiliğin bu dönemdeki tavırda da devam ettiğini dile getirir. Buna bağlı olarak, “*Ne siyasette düz bir yol, ne içtimaî hayatta bir can görülüyordu*” (2011: 250) şeklinde dönem eleştirisini yapan Ertaylan, bu yorumuyla yine edebiyat tarihinin medeniyet tarihiyle olan ilişkisine değinir ve “*Tahsil ve tetebbularındaki kifayetsizlik, mevzularındaki yeknesaklık, edebiyatı yeni bir durgunluğa götürüyordu. Canlı bir eser meydana geleliyordu*” (2011: 252) diyerek dönemin edebiyat gelişimini olumsuz bulur.

Türk Edebiyatı Tarihi'nin üçüncü cildi "On Dokuzuncu Asır Osmanlı Edebiyatı: 1324 (1908) İnkılâbına Kadar" başlığıyla 1895-1908 tarihleri arasındaki Türk edebiyatını içerir. İsmail Hikmet Ertaylan, edebiyat tarihindeki edebiyat devirlerini oluştururken ülkenin içtimaî vaziyetine de eğilir. Her ciltte olduğu gibi burada da devre kısa bir bakış niteliğinde giriş yazar Ertaylan, devrin koşullarına, *Mirsad*, *Mizan*, *Malûmat* gibi devrin gazetelerine değindikten sonra devrin önemli bir dergisi olan *Servet-i Fünûn* çerçevesinde Edebiyât-ı Cedîde, Abdülhamid ve ona düzenlenen suikast teşebbüsü ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri, inkılâp hazırlıkları gibi başlıklara yer verir. Buradan da anlaşılacağı üzere Ertaylan, edebiyat tarihinde sosyal olaylara önem vermekte, onların devrin edebiyatındaki rolünü ön plana çıkarmaktadır.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin dördüncü cildini tamamen yirminci asra ayırmıştır. 1908 İnkılâbından sonrasının ele alındığı bu ciltte Ertaylan yine toplumsal meseleleri edebiyat tarihinin merkezine alır. İstibdadın yıkılışı, inkılâbın seciyesi, matbuat âlemindeki buhran, 31 Mart gibi sosyal meselelerin yanında edebiyatta zuhur eden cereyanlara da eğilir. Ertaylan, memlekette fikirleri sürükleyen cereyanları üç terbiyeden doğma olarak düşünür ve onları Asrî terbiye, Millî terbiye ve Dinî terbiye olarak sınıflandırır. Bu üç terbiyenin edebiyattaki etkilerine değindikten sonra Fecr-i Âtî ile Türkçülük ve İslâmcılık gibi cereyanlara odaklanır ve sebeplerini, sonuçlarını yine toplumsal olaylar çerçevesinde belirtir. *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu*, *Yeni Mecmua* ve *Sebîlürreşad* gibi devrin basın hayatını ele aldıktan sonra, Cihan Harbi ve Türkiye'deki içtimaî, iktisadî ve ilmî hayata tesiriyle devrin genel panoramasını tamamlar. Daha sonra devrin önemli edebî isimlerine yer verir. Çeşitli eserlerden alıntılar yaparak devir, şahıs ve eser üçgeninde toplumsal olayların yansımalarını okura sunar. Böylelikle yaşanan devri okurun gözünde canlandırmayı hedeflemekte ve bir kez daha edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir bölümü olarak sunmaktadır. Bu aşamadan sonra sırasıyla şu isimlere yer verir: Şahâbeddin Süleyman, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Yakup Kadri, Refik Hâlid, Fâlih Rifkî, Ahmed Hâşim, Emin Bülend, Tahsin Nâhid, Yahya Kemal, Fâzıl Ahmed, Ali Cânib, Ömer Seyfeddin, İbrahim Alâeddin, Ercümen Ekrem, Halide Edib, İhsan Râif, Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Mehmed Âkif, Midhat Cemal, Hamdullah Subhi, Reşat Nuri, Halit Fahri, Yaşar Nezihe, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz.

Dönemin edebiyat sahasını bu ediplerin hayatı ve sanat anlayışları aracılığıyla okura aktaran Ertaylan sonrasında "Mütareke'den Sonra Edebiyat" başlığı açar ve birkaç sayfada bu süreci özetler. Anadolu'nun içinde bulunduğu zor koşulları ve edebiyatın bu durumdan nasıl etkilendiğini açıklayan Ertaylan edebiyatın kendine yol ve rehber bulamamasından yakınır ve yarınki vaziyetinin ne olabileceğinden endişe duyduğundan bahseder, sonuçta eserini "*Yarının edebiyatında en kuvvetli seciye, öyle görülüyor ki Türklük ve Halkçılık olacaktır...*" (2011: 1187) sözleriyle bitirir. Bu yönelimleri edebiyat tarihçiliğinde ön plana çıkaran Eserinde sözü geçen şair ve yazarların tarama usûlüyle elde edilen resimlerine de yer veren Ertaylan'ın ne yazık ki Şemseddin Sâmî, Enderunlu Vâsif, Ebüzziya Tevfik ve Ahmed Şuayb gibi önemli isimleri eserine dâhil etmediği görülür. Bu tercih de yine Ertaylan'ın edebiyat tarihçiliğinde keyfi ve öznel tutumunu yansıtmaktadır. İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihçiliğindeki usulünün doğrudan şahıslar etrafında şekillendiği açıktır: "*Ertaylan, alt devreler, edebî topluluklar ve cereyanların hususiyetlerini ön planda tutan izahlar yerine, edebiyat tarihini doğrudan şahıslar etrafında toplayarak daha önceki edebiyat tarihlerinde artık genel kabul görmüş usulün dışına çıkmıştır*" (Polat, 2002: 4). Bu bağlamda Ertaylan'ın kendisinden önce genel olarak benimsenen edebiyat tarihi yönteminin dışına çıktığı söylenebilir. O, eserini edebiyat sahasında etkili olan isimler etrafında oluşturmuştur. Bunun yanında Ertaylan, edebiyat tarihinde devir meselesinin temeline toplumsal gelişmeleri oturtmuş, eserinin bölümlerini de bu anlayışa göre oluşturmuştur. Ayrıca eserde ele alınan ediplerin edebî şahsiyetleri incelenirken Batı edebiyatından da örnekler verilerek ortaklık veya farklılık noktaları tespit edilmeye çalışılır. Bu açıdan eser karşılaştırmalı edebiyata da adım atar ve edebiyat tarihlerinde sık görülmeyen bir tavrı sergiler. Sunduğu edebiyat tarihi salt edebiyattan ziyade yaşayan, nefes alan ve sosyal hayatı aktaran bir edebiyat tarihidir.

Edebiyat tarihçiliğinde belirlenen sabit bir tasnif sistemi olmadığı için farklı isimler eserlerinde çeşitli tasnif yöntemleri kullanabilmektedir. Ertaylan, diğer edebiyat tarihi eseri olan *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* kitabını iki cilt hâlinde oluşturmuştur. Birinci Cilt kendi içinde tasnif edilmiş ve birbirine yakın özellikler gösteren malzeme ile üç kısımda gruplandırılmıştır. İlk kısım “Başlangıç” başlığı altında “İslamiyet’ten Miladi On Üçüncü Asra Kadar İslamiyet’in Zuhurundan Evvel Azerbaycan” isimli devir oluşturur.

Birinci kısımda, sözlü edebiyat ürünlerinin Azerbaycan edebiyatı sahasında edindiği yerin tarihi sunulur. Başlangıç niteliğinde olan bu bölümün ilk sayfalarında Ertaylan, İslamiyet öncesi edebiyat döneminden kısaca bahsettikten sonra “*Türk edebiyatının İslam’dan evvelki vaziyet ve mahiyetini tetkik ettiğimiz sıralarda tafsil edeceğimiz tabii olan bu hakikatleri kısa geçerek asıl tetkikimiz sahası olan İslamî devreye gireceğiz*” (2013: 73) şeklinde bir açıklama yapar ve hızlı bir şekilde asıl inceleme sahası olarak düşündüğü İslamî devreye geçer.

Bu aşamadan sonra İsmail Hikmet detaylı olarak şu konulara eğilir: Oğuz kabilelerinin İran, Azerbaycan ve Anadolu’ya yayılmaları ve hükümet kurmaları; Selçukîler, tarihî, içtimaî, iktisadî ve harsî Vaziyetleri ve Azerbaycan’a hâkimiyetleri; İslâmîyet’in Türkler üzerinde muhtelif tesirleri; Sultanlarla halifelerin münasebetleri; İnkişaf ve terakki sebepleri; İnhitat ve Tereddî sebepleri; Dil ve edebiyatın mahiyet ve vaziyeti; Oğuz Han’ın ilk edebî mahsulleri Selçukîlerin edebiyatı ve bu edebiyatın ciddî ve ilmî bir tetkike ihtiyacı; Türk edebiyatındaki başlıca cereyanlar ve cereyanları yaratan muhtelif âmiller ve kavmî cereyanlar. Bu belli başlı konular çevresinde Ertaylan, Azerbaycan edebiyatı tarihinin İslamiyet’ten 13. asra kadar olan devrini inceler. Bu yaklaşım, eseri inceleyen araştırmacılar için başlangıç aşamasında, zihinde devrin panoramasını çizebilmek için oldukça yerinde bir tasniftir.

Dikkat edilmesi gereken husus İsmail Hikmet Ertaylan’ın Azerbaycan edebiyatı tarihini sunarken salt edebiyattan bahsetmeyerek toplumsal ve siyasal tüm değerlerle birlikte bir senteze varmasıdır. Edebiyat tarihinin, medeniyet tarihinin bir cüzü olarak görüldüğü bir edebiyat tarihi anlayışına sahip olan Ertaylan, edebî devirlerin medeniyet değişmelerine paralel bir şekilde oluşacağını eserinde detaylandırır. Devrin hâkimiyet sahibi isimlerine ve siyasî düzenine yer ayıran Ertaylan, idarenin, kanunların dinî oluşu ya da dinî ve ananevî âdetlerin Arap ve Acem’in miraslarından olmasına da değinir. Bunun yanında sosyal ve toplumsal vaziyetin de çerçevesini çizen Ertaylan, kadının cemiyetteki önemli yerinden, Türkçe kullanımı ile hece vezninin yaygınlığından bahseder ve zamanla bu değerlerin nasıl göz ardı edilmeye başlandığını da vurgular.

Türkler’in manevi iki kayıt altında ezilmiş olduğunu dile getiren Ertaylan, bunların din ve İran harsı ile medeniyeti oluşunu belirtir. Bu bağlamda “*Bu hars, İslam dini ile felsefenin karışmasından husule gelmiş bir harstan ibaret idi; bu medeniyet sefih ve orta asırlara mahsus bir zihniyetten; hayalperest, kendini beğenmiş ve mübalağacı bir istibdattan ibaret idi*” (2013: 73) şeklinde sert bir eleştiride bulunur. Eleştirisini, Türklerin İran’dan etkilenişi ile maddi manevi bir kazanım elde etmediklerini hatta kendi iyi tabiatlarından birçoğunu feda etmiş olduklarını ifade ederek daha da keskinleştirir: “*Türklerin İranlılardan aldıkları; sefihlik, lüzumsuz bezek, saltanat ve tantana gibi boş şeylerden ibaret idi. Verdikleri, bıraktıkları ise saflık, kuvvetli ve metin olmak, samimiyet gibi fitrî tabiatlardı*” (2013: 73). İsmail Hikmet Ertaylan’ın bu eleştirel tavrının da dönemle ilgili bir tutum olduğu söylenebilir ancak bu tavrını sadece Sovyet rejimine değil de onun halk edebiyatını öne çıkaran edebiyat anlayışına bağlamak daha yerinde olacaktır.

Birinci cildin ikinci kısmında “Miladi On Üçüncü Asırdan On Beşinci Asra Kadar” başlığı altında başlıca şu konular işlenir: Moğollar istilasını altında İran ve Azerbaycan’daki içtimaî, iktisadi ve harsî vaziyet ve edebiyata tesiri; Timurleng ve Timûrîler; Çağatayca’nın inkişafı; Oğuz lehçesi tesiri; Azeri lehçesi;

Azerbaycan'da edebiyat ve edipler; Tasavvuf ve Hurûflük birleşmesi. İsmail Hikmet Ertaylan, bu kısımda devlet işleri ve siyasi düzenin değişmesiyle birlikte sosyal hayata yer verilir. Bölümün ilerleyen kısmında ise dinî cereyana ağırlık verilerek tasavvuf ve onun edebiyat tarihindeki rolü detaylı bir şekilde ele alınır. “*Batın ilmi, tevil ilmi*” olarak nitelendirdiği tasavvufun tarifi ve mahiyeti ile içtimaî ve iktisadî ehemmiyetine değinen Ertaylan, tasavvufun Azerbaycan edebiyatına nasıl tesir ettiğine yer verir: “*Bir nevi rumuz ve timsallerin meydan almasına, istiarî, temsîlî bir ifadenin canlanmasına, edebiyatta bir nevi sembolizmin doğmasına sebep olmuştur*” (2013: 172). Ona göre bir ilim ve felsefe suretinde oluşan ve bir tür sembolizm olan tasavvufun edebiyattaki yansımaları şeklen ve ruhen Farisi'dir. Sonrasında Hurûflük tarihine ve onun edebiyattaki rolüne de değinen Ertaylan yer yer sert eleştirilerine bu hususta da devam eder ve kimi konularda Hurûflük'in yersiz tespitleri olduğunu savunur. Bu bahisleri geçtikten sonra nihayet *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* edebiyat alanındaki şahısları incelemeye başlar. İlk olarak Hasanoğlu ele alınır. Sonrasında Kadı Burhaneddin ve Nesîmî bu asra dâhil edilir. Şairler Hayatı - Dili, Sanatı ve Zihniyeti şeklinde okura sunulur.

İsmail Hikmet Ertaylan, eserinin üçüncü kısmını “Miladî 15. Asırdan 18. Asra Kadar” başlığıyla oluşturmuştur. Bu kısımda sosyal olayların edebiyat tarihine nasıl yön verdiğine değinilir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin İran ve Azerbaycan istilâları ile başlayan bu bölümde Çağatay edebiyatına ve Safevîlerin Zuhuru ile Kızılbaşlılıkla ilişkilerine kadar birçok konuya toplumsal olarak tırnak açılır. Sonrasında bu süreçte yetişen şair, edip ve âlimlerin hususiyetlerine geçilir ve şu şairlere yer verilir: Hâmîdî, Halîlî, Habîbî, Hâşîmî, Sürûrî, Basîrî, Mâtemî, Kişverî. Bu isimlerle birlikte eserinin birinci cildini tamamlayan Ertaylan, Azerbaycan edebiyatının temelini oluşturan şairlerin kronolojisini eserinin ikinci cildinde farklı bir bakış açısıyla değerlendirecektir.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi isimli eserin ikinci cildinde ise müellif edebiyat tarihlerinde eşine pek rastlanmayan bir teknik kullanır ve ilk olarak “İslam'da Şiîlik” başlığı açar. Şiîlik ve Sünnîlik ihtilafı ile söz başlayan Ertaylan, Şiîliği tarihi bir bakışla okura sunar. Daha sonra Şiîliğin Türklere tesirine, Şiîlik ve edebiyat ilişkisine, Şiîlikten doğan his ve fikirlerin edebiyatta yarattığı gaye ve heyecana yer verir. Bu bahsin Azerbaycan edebiyatının tarihinde geçmesi elbette doğaldır. Ertaylan da bu meseleyi incelerken üslûbunu o vakitte yaşadığı bölge neticesinde şekillendirir. Müellif edebiyat tarihinde sosyal hayatın ve medeniyetin yerinin ne kadar önemli olduğunu, bu mezhep ayırımını edebiyatta da gözeterek okura sunmaktadır. Azerbaycan edebiyatında Şiîlerin yaşadığı elim olaylar, onların edebiyatında çok büyük izler bırakır ve bu durum âdeta dinî ve hissî mersiyeçilik cereyanını doğurmuştur: “*Şiî edebiyatının en velut membarından biri bu peygamber hanedanının çektiği zahmetler ve belalar olmuştur*” (2013: 302). Klasik edebiyat şekillerinde örnekleri verilen bu Şiî ve tasavvuf edebiyatı zamanla halk edebiyatında da hem aruz hem de heceyle ürünlerini oluşturarak zamanla tesirini Türk edebiyatına da yansıtmıştır. Şiîliğin bu detaylı sunumundan sonra Ertaylan bu kısımda şu şairlere sayfalarını açar: Hataî, Yûsuf Bey, Pirgulu Bey, Şahkulu Bey, Süsenî Bey, Sâlih, Girâmî, Pîrî, Figârî, Bîdârî, Sehâbî, Penâhî, Şâhî, Hâfız, Niyâzî, Şah Kâsım, Sâdikî, Şerîf, Hakîm Bedî'i, Halîfe, Kelâyî, Hazânî, Hasîrî, Mir Kadîrî, Atîkî-i Şîrvânî, Zâyî'î, Zamîrî, Fuzûlî, Fazlî, Semsî-i Bağdâdî, Hüsni-i Bağdâdî, Ahdî-i Bağdâdî, Rindî-i Bağdâdî, Zihni-i Bağdâdî, İlmî, Emânî, Nâmî, Sâ'ib, Kavî, Mesîhî. Bu isimlerle *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli eserinin iki cildini tamamlayan İsmail Hikmet Ertaylan'ın üslûbunda, zamanın hâkim ideolojisinin etkisi ve talepleri de satır aralarında kendini sürekli hissettirmektedir. Eserde dikkat çekici olan yazarın her şair için aynı kalıbı kullanmaması ve kimi şairlerde sadece hayatı-sanatı açıklamasını yeterli bulup kimilerinde hayatı ve sanatının yanında dili ve telakkisine de yer vermesidir. Ayrıca Azerbaycan edebiyatını incelerken müellif, edebiyatta Şark ve Garp gibi bir karşılaştırmaya gitmemiş, Batının edebiyat örneklerine yer vermemiştir. Bunun dışında geniş kaynakçasıyla birlikte birçok milletten ediplerin yorumları eserde yerini bulmuştur.

4) Edebiyat tarihinde edebî türler

Edebî eser hususunda Ertaylan'ın esas eleştiri noktasını, Türk edebiyatında eser üretilmemesi değil üretilenlerin günümüze ulaşamaması oluşturur. Türk edebiyatında belgelerin azlığından şikâyetin bir gelenek hâline geldiğini belirten Ertaylan, mevcut olan eserlerin Anadolu'nun ücra bir köşesinde belki de okurunu beklediğini söyler. Bu hususta Türk edebiyatı tarihindeki eserleri tespit etmenin ve olan malzemeyi değerlendirmenin önemli olduğunu dile getirir.

İsmail Hikmet Ertaylan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde ele aldığı isimlerin çeşitli türden eserlerine yer verir. Edeplerin roman, şiir, tiyatro gibi türlerdeki eserleri okura sunulur. Bu tanıtlar kimi zaman uzun ve ayrıntılı kimi zaman da kısa bir özet şeklindedir. Dikkat çekici bir nokta ise edebî türler okura aktarılırken onların ediplerinin hayatındaki yeri ve öneminin vurgulanmasıdır. Ertaylan, edebî türleri yazarları yahut şairlerinin hayatından taşıdıkları izlerle birlikte sunar. Böylelikle okur, mevcut eserin müellifin hayatında nasıl yer edindiğini ve hangi hadiseden mütevellit oluşturulduğunun da bilincinde olur. Ertaylan'ın bu üslubu edebiyat tarihini hayatla kesiştiren başarılı bir tutum niteliğindedir.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın ilk edebiyat tarihi olan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, edebî türlere özel bir başlık açılmaz. Eserde edebî devirler incelenirken edebî türler, topluluklar yahut akımlar yerine edebî kişilikler ön plana çıkarılır. İncelenen edebî şahsın biyografisi ve edebî kişiliği kimi zaman iç içe geçer. Bu açıdan eserde edebî kimlik ve eser başlıklarının oluşturulmasında sıkıntılar görülmektedir. Ayrıca Ertaylan, yine eser ve edebî şahıs incelemelerinde de edebiyat tarihi yazılırken kaybedilmemesi gereken nesnel tavrı arka plana iter. İncelediği her ismin ya da devrin sadece şaheserlerini değil mevcut bütün eserleri az çok okurlara sunmaya çalışan Ertaylan, bu eserleri kendi düşünceleri ve seçimleri bağlamında tahlil eder ve öznel bir yaklaşımla konu hakkındaki hükümlerini verir. Bu eserlerden verdiği örneklerle yazarın yahut şairin üslubu ve edebî kimliği hususunda okuru aydınlatmayı hedefler. Ertaylan, verdiği eser örnekleri için herhangi bir ölçüt kullanmaz. Eser örneklerinde kimi zaman kısa kimi zaman uzun parçalara yer verir. Ayrıca Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* ve Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere'den tercüme ettiği *Zor Nikâh* isimli eserlerin de tam metinlerini okura sunar. Bu tercih de yine Ertaylan'ın öznel tavrını ve kendi zevkini öne çıkaran bir tutumdur. Eserde dikkat çekici bir diğer nokta ise Ertaylan'ın ele aldığı isimlerin vefatından sonra onlar için yazılan şiirlere de yer vermesidir. Böylelikle okur Türk edebiyatında önemli bir yer edinen ve Ertaylan'ın eserine aldığı söz konusu edibin ölümünün yankılarını da görmüş olur.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli eseri aslında edebî tür ekseninde yazılan bir edebiyat tarihinden ziyade Azerbaycan edebiyatındaki şiirin tarihidir. Eserin birinci cildinde yer alan ve konuya bir giriş niteliğinde olan ilk kısımda Ertaylan, edebiyatta görülen cereyanlardan bahis açar ve onları "Kavmî, Dinî ve İlmî" olarak sınıflandırır. Müellif, Kavmî cereyanı "*halkın öz asliyet ve irticallerinin mahsulü*" (2013: 81) olarak nitelendirdiği Halk edebiyatıyla açıklar. Dinî cereyanı "*halkın İslamî ananelere boyun verdiği... gayesi sanat olmaktan ziyade inandırmak, dili ise temsili ve mistik*" (2013: 82) şeklinde tanımlar. İlmî cereyanı ise "*büyük kapılara, saraylara, dergâhlara dayanarak oradan ruh ve gıda almış, klasik ve skolastik bir edebiyat*" (2013: 82) olarak nitelendirir. Ona göre bu üç nev cereyanın bütün Türk hükümetlerinde yer alan edebiyatlarda çok canlı olarak yaşadığını görmek mümkündür.

Ertaylan, 13. asır Azerbaycan edebiyatını ele aldığı bu bölümde edebiyatta zuhur eden cereyanları açıkladıktan sonra Azerbaycan edebiyatında, özellikle de halkiyatında bulunan edebî nevilere detaylı bir şekilde bahseder. Edebî türlerin tasnifinin önemli olduğunu vurgulayan yazar, "*Halkiyat ile uğraşan Avrupa âlimleri içtimâî hadiseleri nazar-ı itibara alarak bilhassa beş mühim ve umumî kısım*" (2013: 85) oluşturduklarını belirtir ve onları "*Şarkılar, Hikâyeler, Oyunlar, Rakslar ve Şeytaniyat*" şeklinde sıralar.

Ertaylan, Azerbaycan halk edebiyatı nevilere ele alırken mümkün olduğunca bu tasniften faydalanacağını belirtir ve bunu uygular.

Azerbaycan halk edebiyatını incelerken kullanacağı ilk tasnif olan “Şarkılar”ı, doğum şarkıları, çocuk ninnileri, aşk şarkıları, şikâyetler, bayatılar, koşmalar, izdivaç şarkıları, ölüm şarkıları, mevsim şarkıları ve kahramanlık şarkıları olarak on altı bölüme ayırır ve her birini örnekler vererek okura sunar. Daha sonra “Hikâyeler”e geçer ve onu da tarihi hikâyeler, sevda hikâyeleri, kahramanlık hikâyeleri ve hariçten gelen hikâyeler olarak dört tasnif eder. Burada son başlık olan ve “*Türklerin, adet, ananat ve adap itibarıyla yabancı olan, mevzuları harici hayattan alınmış olan*” diye tanımlanan hariçten gelen hikâyeler başlığı ilginçtir ki burada asıl kastedilen efsane ve masallardır. Ertaylan eserinde daha sonra Azerbaycan edebiyatındaki oyunları ve rakıslar bölümüne geçer. Son olarak da Şeytaniyat olarak ele alınan türe ayrılan bölüme geçer ve halk arasındaki örf ve adetler temelli olumlu-olumsuz yahut olağanüstü itikatlardan bahseder.

Bu bölümde Azerbaycan halk edebiyatındaki edebî türleri inceleyen Ertaylan, eserinin diğer bölümlerinde 13. asırdan 17. asra kadar klasik şiire yönelen şairlere ve onların şiirlerine yer verir. Bu bağlamda eser aslında edebî tür ekseninde yazılan bir edebiyat tarihi değil, Azerbaycan edebiyatındaki şiirin tarihi olma özelliğine sahiptir.

5) Edebiyat tarihinde dil kullanımı ve dile bakış açısı

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli ilk edebiyat tarihinde dil kullanımına önem göstermiştir. Bu tutumunu hem kendi eserini oluştururken kullandığı dile hem de ele aldığı ve edebî şahsiyetini incelediği kişinin eserlerinde kullandığı dile yönelik tespitinde öne çıkarmıştır. Bu konuda onun hem Türkçe hem de edebiyat hocalığı yapmasının hem de edebiyat tarihi alanında kuvvetli bir bilgiyle araştırma yapmasının rolü büyüktür. Edipleri dil kullanımları hususunda çekinmeden eleştiren Ertaylan bu konudaki en sert eleştirisini de Şinasi’ye yönelir ve onun her ne kadar kısa cümleler ve terkiplerin çözülmesinde etkisinin olduğunu söylese de “*mûnis ve tabii Türkçe yazmak*” hususunda Akif Paşa’dan geride kaldığını belirterek eleştirir. Bu örnek gibi daha birçok bölümde dil kullanımına yönelik tespitleri ve eleştirileri bulunan Ertaylan, edebiyat tarihinde dile en az edebî şahıslar kadar önem verdiğini ve eserlerin bu dikkatle oluşturulması gerekliliğini satır aralarında sürekli vurgular. Onun dile verdiği önem yine bağlı olduğu ve gönül vererek ön plana çıkardığı Türkçülük bağlamında değerlendirilebilir.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli eserini İslamî dönemle başlatmış ancak ilgili dönemlerde Azerbaycan sahasındaki müelliflerin Arapça ve Farsça yazılmış edebî ürünlerini dikkate almamış ve sadece Türkçe eserlerle ilgilenmiştir. Dil faktörünü merkeze alarak edebiyat tarihinin sınırlarını çizen Ertaylan, Azerbaycan Türkçesi ile eser veren şairleri eserine dâhil etmiştir. Bu noktada yazarın eserini ilk olarak, Türkçe şiir yazması ile tanınan, Hasanoğlu’yla başlatması bilinçli bir tasnif sistemini ve edebiyat tarihi yaklaşımını yansıtmaktadır. Buna ek olarak eserin çeşitli yerlerinde bu sahadan başka şairlerin adı geçse de onları Azerbaycan edebiyat tarihine ilave etmez: “*Müellif eserin çeşitli yerlerinde Hakanî Şirvânî, Nizâmî Gencevi vb. klasik şairlerden bahsetse de maalesef dil farkından hareketle onları İran şairi olarak tanımlamıştır*” (Bayram, 2013: 18). Dildeki değişime bakış açısı, aynı zamanda edebiyat tarihi yazarının edebiyat zümrelerine dair görüşlerini de yansıtır ki Ertaylan, metinlerin ve ediplerin Türkçeye olan bağlılıklarıyla onları edebiyat tarihine dâhil etmiştir.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve eserdeki dil faktörü hususunda Emin Abid Gehremanlı, “*İsmail Hikmet’in Azerbaycan Edebiyatı Tarihi’nin esas kusuru kitapta Azerbaycan Türkçesinin inkişaf tarihinin gösterilmemesi,*

Anadolu Türkçesinin tarihi ile Azerbaycan Türkçesinin tarihinin karıştırılması, tarihi inkişafın iktisadi amillerinin dikkate alınmaması vb.dir" (2013: 53) şeklinde tenkitte bulunur. Eserde dil hususunda bir karışıklığın mevcut olduğunu belirten Gehremanlı'nın tenkitine ek olarak eserin kendi dili de karışıktır. İlk olarak Türkiye Türkçesiyle yazılan eserin Azerbaycan'da basıldığı için baskı sırasında Azerbaycan Türkçesine uyarlanmaya çalışıldığı ve buna tam olarak vakıf olunamadığı için eserin dilinin her iki Türkçeyle karıştığı açıktır. Bu da zamanında, belki de yapılan dönem baskısından kaynaklanmasının dışında, eserin teknik bir kusuru olarak düşünülebilir.

6) Edebiyat tarihinde kaynak gösterimi

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli dört ciltlik hacimli eserinde ayrıntılı bir şekilde biyografiye ve edebî görüşe yer vermesine rağmen kaynak kullanımı ve onu belirtme konusunda ihmâlde bulunur. Yazarın bu tutumu onun edebiyat tarihindeki objektiflik ve kaynak güvenilirliğine olumsuz yansımaktadır. Net olmayan ve çoğu zaman belirtilmeyen kaynakçanın dışında yazar bazen dipnot sistemini kullanmış ve gerekli gördüğü hususlarda açıklamalar yapmıştır. Uçman, Ertaylan'ın söz konusu edebiyat tarihinde kullandığı kaynakların, eser basılırken Bakü'de görevli bulunuşu neticesinde tamamına ulaşamadığını belirtir: "*Bir kısım bilgilerin hafızasını zorlayarak ortaya konulmasına, dolayısıyla birtakım kişilerin doğum, ölüm ve azil tarihlerinde çeşitli maddi hatalara yol açmış, bir kısım metinlerde ise bazı atlamalar veya karışıklıklar olmuş, çok az olmakla beraber bazı yerlerde de ifade düşüklüğü ortaya çıkmıştır*" (2011: XIX). Eserinde kullandığı kaynakları açıkça göstermeyen ve sadece gerekli gördüğü yerlere dipnot kullanan Ertaylan'ın bu tutumu da elbette edebiyat tarihçiliğinde objektiflik ve açıklık ilkesine gölge düşürmektedir. Edebî bilgisinin genişliği yaptığı inceleme ve yorumlardan da anlaşılın Ertaylan, ne yazık ki eserine bir kaynakça oluşturmamıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nde kullandığı kaynakları belirtme hususunda ise titizlik gösterir. Eserde hem Batılı hem de Doğulu birçok kaynak kullanılmıştır. Zengin bir kaynakçaya sahip olan eserde Azerbaycan edebiyatı ile ilgili kaynakların yanı sıra, Türk edebiyatı ile ilgili kaynaklar, Arapça ve Farsça kaynaklar ile Fransız, Alman, İngiliz ve Rus edebiyatı başta olmak üzere Batılı kaynaklar da yer almaktadır. Bu bağlamda Ertaylan sadece yerli kaynaklara değil yabancı kaynaklara da eserinde geniş bir yer ayırmıştır. Böylelikle çeşitli ediplerin yorumlarını da eserine alarak Azerbaycan edebiyatı tarihini çok yönlü bir incelemeye tâbi tutmuştur.

Sonuç

Edebiyat tarihi alanında çeşitli eserler veren İsmail Hikmet Ertaylan, eserlerinde benzer yöntemleri kullanmıştır. Çalışmada incelenen başlıklar neticesinde Ertaylan'ın söz konusu eserlerinde edebiyat tarihinin rolü, edebiyat tarihinin merkezi ve sınırları, edebiyat tarihçiliğinde devirler, edebî türler, dil kullanımı ve dile bakışı ile eserlerinde kaynak gösterimi incelenmeye çalışılmıştır. Sonuçta görülür ki İsmail Hikmet Ertaylan, edebiyat tarihi çalışmalarında her zaman merkeze edebî kişilikleri olarak biyografileri ile ediplerin edebî görüşlerini harmanlayan üslûbu neticesinde genel edebiyat tarihi anlayışının biraz olsun dışına çıkmaktadır. Edebiyat tarihi ile medeniyet tarihi arasında kuvvetli bir ilişki olduğunu düşünen Ertaylan, eserlerinde sınırlarını bu tutuma göre çizer ve bu bağlamda dil kullanımını değerlendirir. Eserleriyle temelde edebiyat tarihi sahasına ve edebiyatın diğer alanlarına da katkıları bulunan Ertaylan, sahip olduğu geniş bilgiyi ve alanındaki tecrübesini okurlara aktarmayı hedeflemiştir. İsmail Hikmet Ertaylan her ne kadar edebiyat tarihi eserlerinde öznel bir tavır seçse de biyografi ile metin seçkisine önem vermesi ve karşılaştırmalı edebiyat tutumunu benimsemesi açısından edebiyat tarihçiliğinde farklı ve önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Bayram, P. (2013). "Önsöz". *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* Ankara: Akçağ.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi I – IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ertaylan, İ. H. (2013). *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I – II*. Haz. Parvana Bayram. Ankara: Akçağ.
- Köprülü, M. F. (1986). "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl". *Edebiyat Araştırmalar-I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, M. F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları "Azeri"*. İstanbul: Ötüken.
- Lanson, G. (1937). *İlimlerde Usûl-Edebiyat Tarihi*. Çev: Yusuf Şerif. İstanbul: Remzi.
- Musalı, V. (2013). "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi - Takdim". *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I-II*. Haz. Parvana Bayram. Ankara: Akçağ.
- Polat, N. H. (2002). "Türk Edebiyatı Tarihi Çalışmalarının Neresindeyiz?". *Beşinci Türk Kültürü Uluslararası Bilgi Şöleni*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Polat, N. H. (2013). "Yöntem Bilgisi Açısından Osmanlı Dönemi Edebiyat Tarihçiliği". *Yöntem Bilgisi Açısından Osmanlı Dönemi Edebiyat Tarihleri*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Uçman, Abdullah (2011). "Kitap Üzerine Birkaç Söz". *Türk Edebiyatı Tarihi I – IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yöntem, A. C. (1996). "Hem Korkunç, Hem Yanlış Hükümlü Türk Edebiyatı Tarihi". *Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri* (s.513-517). Haz: Ahmet Sevgi-Mustafa Özcan. İstanbul: Sözler.